Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող ***Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի*** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте ***Электронной библиотеки Арцаха***, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха** (ОМУСА), размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - ***Artsakh E-Library*** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: http://artsakhlib.am/
E-mail: info@artsakhlib.am
Facebook: https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/
ВКонтакте: https://vk.com/artsakhelibrary
Twitter: https://twitter.com/ArtsakhELibrary

ՀՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՕՐՐԱՆ

ՀՏԴ 941 (479.25):325
ԳՄԴ 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)
Շ 973

Գիտաժողովը նվիրվում է
Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին

Տպագրվում է գիտաժողովի խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
Արտակ Մաղալյան

Գիտաժողովի ծրագրային կոմիտե՝
Արամ Սիմոնյան – ԵՊՀ ռեկտոր, **Վլադիմիր Բաբխուդարյան** – ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, **Բաբկեն Հարությունյան** – ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս քարտուղար, **Աշոտ Մելքոնյան** – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, **Ռուբեն Սաֆրաստյան** – ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, **Աբրահամ Աղասյան** – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, **Պավել Ավետիսյան** – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն

Շ 973 ՇՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՕՐՐԱՆ: Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր: – Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, – 370 էջ + 1 էջ ներդիր:

ԳՄԴ 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

ISBN 978-5-8080-0715-4
© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2007

ՄԵԼԱՆՅԱ ԲԱԼԱՅԱՆ
Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի գլխավոր

ՇՈՒՇԻԻ ՎԵՐԱԾՈՒՄԸ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿԵՆՏՐՈՆԻ

Աղվանից կաթողիկոսական աթոռի շուրջ բավական լուրջ տարաձայնություններ էին առաջացել 18-րդ դ. վերջերին և 19-րդ դ. առաջին տասնամյակներում: Այս տարաձայնությունների հիմնական պատճառը պետք է որոնել հատկապես արտաքին և, ինչ-որ չափով, նաև ներքին հանգամանքներում: Այսպես, օրինակ, եթե Աղվանից հոգևոր առաջնորդը աջակցություն էր ստանում Գանձակի խանի կողմից, ապա բնականաբար նա միաժամանակ արժանանում էր խանի հակառակորդների թշնամական վերաբերմունքին: Տարաբախտաբար, քաղաքական այս հակասությունների մեջ ներքաշված էր նաև Էջմիածինը: Եվ քանի որ Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսը առանձնապես չէր համակրում Աղվանից հոգևոր առաջնորդի հավանական թեկնածու Սարգիս Հասան-Ջալալյանցին, ուստի և ամեն կերպ խոչընդոտում էր, որպեսզի Հայ Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը չանցնի նրան: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը նույնիսկ բանադրեց Սարգսին, որի պատճառով նկատելիորեն թուլացան նրա դիրքերն անգամ իր կողմնակիցների շրջանում: Բավական երկարատև ներեկեղեցական այս պայքարի արդյունքում, ինչպես նաև Էջմիածնի հետ հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով, ի վերջո Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը հրաժարվում է կաթողիկոսությունից:

Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսի հատուկ շրջաբերական կոնդակով 1815 թ. Աղվանից կաթողիկոսությունը վերացվում է, և նույն կոնդակով նախկինում Աղվանից կաթողիկոսության մեջ ընդգրկված թեմերը միավորվում են՝ կազմելով

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության ենթակայության տակ գտնվող մետրապոլիտություն: Մետրապոլիտի աստիճան ստանալով՝ Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը նշանակվում է թեմի առաջնորդ[1]:

Աղվանից կաթողիկոսության վերացումը, անշուշտ, բացասական հետևանքներ ունեցավ ազգային պետականությունից զրկված Հայոց Արևելից կողմանց հայության համար, քանի որ այն հայությանը միավորող միակ ազգային հաստատությունն էր՝ թեկուզ և իր բացասական կողմերով հանդերձ: «Որքան կենդանի եղած է Աղուանից կաթուղիկոսութիւնն, նույնքան պայծառ եղած են Աղուանից վանքերը: Բայց այս կաթուղիկոսութեան մահից յետոյ՝ օրեցօր յափշտակված են վանօրեից կալուածներն, ցրուած են միաբանութիւններն և քայքայված են վանքերը»[2]:

Եվ այսպես, 1815-1828 թթ. Արցախի հոգևոր թեմը առաջնորդեց Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը. «...ձեռնատուութեան աշխարհական իշխանութեան օրինաբանեալ Տէրութեանն Ռուսաց վեր առաւ պատիւ և կոչումն կաթողիկոսական, և տուաւ միևնոյն անձին փոխան այնր կորման պատիւն մետրապոլտութեան յԱրքեպիսկոպոսական պաշտաման»[3]:

Երկրամասում 19-րդ դարի սկիզբը նշանավորվեց քաղաքական նոր իրադարձություններով: 1804–1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո, որն ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով, հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանում կնքված հաշտության պայմանագրով Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան նաև Ղարաբաղի, Գանձակի և հարակից մի շարք այլ խանություններ: Այս պայմանագիրը հայ ժողովրդի համար ընդհանուր առմամբ, իր դրական կողմերով հանդերձ, նաև բացասական որոշ հետևանքներ ուներ, թեկուզ

---

[1] *Մկրտումյան Լ.*, Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսությունը 17–19-րդ դարերում, Ե., 2006, էջ 20:
[2] *Մ. Բարխուտարյանց*, Արցախ, էջ 156:
[3] *Յովհ. Շահխաթունեանց*, էջ 349:

և այն պատճառով, որ հայ ժողովուրդը միաժամանակ հայտնվել էր երեք առանձին տիրակալությունների տիրապետության տակ: Ինչ վերաբերում է Հայոց եկեղեցուն, ապա արտաքին քաղաքական այս բաժանումները, անշուշտ, ավելի էին նպաստում ներեկեղեցական հակասությունների սրմանը: Տվյալ պարագայում Արցախի հոգևոր թեմը, գտնվելով ռուսական կայսրության տիրապետության տակ, իսկ Հայոց Մայր Աթոռը՝ պարսկական, բավական լուրջ արգելքներ էին հարուցվում նրանց միասնական գործելակերպի համար:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի աթոռակալության շրջանում, չնայած Եփրեմ կաթողիկոսի կողմից նրա դեմ հարուցված բազմաթիվ խոչընդոտներին, նա մշտապես հնազանդորեն էր կատարում էջմիածնի կողմից տրվող պատվիրանները: Դրա մասին հստակ վկայված է Մատենադարանում պահվող նրա նամակում[4]: Արցախի թեմին առնչվող վավերագրերից մեկում վկայված է, որ «Արցախի թեմի առաջնորդ Ջալալեան արքեպիսկոպոսը հոգևոր ջերմեռանդ ծառայութեան համար Ալեքսանդր Երկրորդ կայսեր կողմից պարգևատրվել է սուրբ Վլադիմիրի երկրորդ աստիճանի շքանշանով (1820, 30 օգոստոսի, Ցարսկոյէ սէլօ)»[5]:

Չնայած Պարսկաստանի կողմից հարուցվող արգելքներին՝ 1821 թ. Շուշի այցելեց Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսը, որը մեծաշուք ընդունելության արժանացավ թե՛ ժողովրդի և թե՛ անգամ Ղարաբաղի Մեհտի-ղուլի խանի կողմից: Եփրեմ կաթողիկոսը որոշ ժամանակ մնաց Շուշիում՝ միջոցներ ձեռնարկելով հենց այնտեղ Ներսես Աշտարակեցուն հանդիպելու համար: 1822 թ. Շուշիում կայացած հանդիպումից հետո Եփրեմ կաթողիկոսն ու Ներսես Աշտարակեցին այցելեցին Գանձասար, որտեղ նրանց մեծ շուքով դիմավորեցին Արցախի թեմի առաջնորդ Սարգիս Հասան-Ջալալյանցն ու Արցախի հոգևորական բարձր խավը: Գանձասարում կայացած այս հանդիպումը Արցախի թեմի առաջնորդի վեհության ու մեծահոգության ևս մեկ վկայություն է, քանի որ, անտեսելով տվյալ ժամանակաշրջանում Հայ եկեղեցու երկու մեծությունների անբարեհաճ վերաբերմունքն իր անձի նկատմամբ, որի արդյունքում նա ենթարկվել էր թե՛ եկեղեցում ընդունված դաժան պատժին՝ բանադրանքին, և թե՛ զրկվել կաթողիկոսական կոչումից, նա արժանավայել ընդունելություն կազմակերպեց և մեծ պատվով էլ ճանապարհեց: Այդ մասին բոլոր մանրամասները ներկայացրել է դեպքերի մասնակից Մ. Թաղիադյանը[6]:

Այսպիսով, տարաբնույթ փաստերի քննության արդյունքում անժխտելիորեն պետք է ընդունել Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի ազգանվեր ծառայությունները: Հոգևոր առաջնորդը հոգ է տարել նաև Գանձասարի վանքի բարեկարգման ուղղությամբ՝ իրականացնելով վերանորոգումներ, որի մասին վկայված է վանքի տարածքում պահպանված արձանագրության մեջ: Սարգիս Հասան-Ջալալյանցը վախճանվել է 1828 թ. և հուղարկավորվել Գանձասարի վանքի գավթում. «Այս է տապան Սարգիս Աղուանից կաթողիկոսին, որ է յազգէն Ջալալ Դօլին, թվին ՌՄՀԷ (1828)»[7]: Նրա աթոռակալության ողջ ժամանակաընթացքում Գանձասարը շարունակում էր մնալ որպես արցախահայության հոգևոր կենտրոն:

Սարգիս Հասան-Ջալալյանցի մահից միայն երկու տարի հետո՝ 1830 թ. նոյեմբերի 13-ին, Ամենայն Հայոց Եփրեմ կաթողիկոսի կոնդակով Ղարաբաղի թեմի մետրապոլիտ կարգվեց նրա եղբորորդի Բաղդասար Հասան-Ջալալյանցը:

1836 թ. մարտի 11-ի՝ Ռուսական կայսրության կողմից հաստատված «Յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսավորչական Հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան» հատուկ կանոնադրությամբ՝ հայտնի «Պոլոժենիե» անվամբ, կայսրության տի-

[4] Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.), Ե., 2001, էջ 9,10:

[5] Նույն տեղում, էջ 11:

[6] *Թաղիադեանց Մ.*, Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, Կալկաթա, 1847, էջ 270–330:

[7] Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, Ե., 1982, էջ 66:

ռապետության տակ գտնվող հայոց եկեղեցին բաժանվում է 6 թեմերի՝ Նոր Նախիջևանի, Աստրախանի, Վրաստանի, Շիրվանի, Երևանի և Ղարաբաղի[8]: Կանոնադրության մեջ հատուկ կետով նշված էին նաև առանձին թեմերի աշխարհագրական սահմանները: Ղարաբաղի թեմի մեջ ներառված էին Շաքի և Թալիշ գավառները: Համաձայն էջմիածնի սինոդի հրամանով 1837 թ. կազմված «Հայ եկեղեցու վիճակագրութիւնը Կովկասում» օրագրության տվյալների, Ղարաբաղի թեմի մեջ ընդգրկված էին՝ «3 վանք, 53 եկեղեցի, 32 ժամատուն, 1 եպիսկոպոս, 6 վարդապետ, 2 աբեղայ, 117 ավագ քահանայ և քահանայ, 10 սարկավագ, 98 դպիր, 6 կոյս և 3 դպրոց»[9]: Իսկ 1840 թ. կազմված վիճակագրության համաձայն՝ նրանում ներառված էին երեք քաղաքներ՝ Շուշի, Նուխի, Լենքորան և 156 գյուղ, որոնք բոլորը միասին ունեին 7167 տուն հայ ազգաբնակչություն[10]:

1839 թ. Ղարաբաղում ստեղծվել է վանական կառավարություն, որի հիմնական խնդիրներն էին. «Ա. կառավարել զգործս... զի կատարեսցին իսկութեամբ ամենայն եկեղեցական կանոնք և կարգադրութիւնք ի վանս իւրեանց: Բ. պահպանել յամենայն ողջութեամբ զշարժական և զանշարժ կայս ընդ տեսչութեամբ նոցունց եղեալ վանիցն և ունել զմշտնջենական հոգացողութիւն վասն կանոնաւոր կիրառութեան եկամտից և բարեկարգութիւն նոցին: Գ. պահպանել զճիշտ հաշիվս ամենայն եկամտից և ծախուց վանիցն, զոր ի միասին ըստ ցուցակացն ամենայն շարժական և անշարժ գոյից նոցին առաջ առնել ի վախճան իւրաքանչիւր ամի ի վերահաստատութիւն կոնսիստորէիս...»[11]: Մի շարք վավերագրեր փաստում են, որ վանական կառավարության մեջ նախ և առաջ

[8] *Ա. Երիցյան*, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք 19-րդ դարում, մաս Բ, Թիֆլիս, 1895, էջ 557:
[9] Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 14:
[10] *Լեո*, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր դպրոցի, էջ 7:
[11] Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 14:

ընդգրկվում էին հեղինակություն վայելող հոգևորականներ, որոնք պատասխանատու էին եկեղեցական կանոնների, ժամերգությունների, կարգադրությունների ճշտորեն կատարման համար:

Ղարաբաղի թեմի հոգևոր կենտրոնը նոր կանոնադրությամբ դարձավ Շուշին, որտեղ էլ տեղակայվեց առաջնորդարանը: 1837 թ. հուլիսի 1-ին Ռուսական կայսերական հրամանով թեմի առաջնորդ նշանակվեց Բաղդասար Հասան-Ջալալյանցը[12]: Ղարաբաղի թեմի առաջնորդը նույն թվականին օծվեց նաև էջմիածնում, որից հետո վերադարձավ ու հաստատվեց Շուշիում: Լեոյի բնորոշմամբ. «Շուշին դառնում էր հոգևոր կենտրոն այն հայության համար, որ ապրում էր երեք քաղաքներում (Շուշի, Նուխի, Լենքորան) և դրանց վերաբերուող գաւառներում»[13]:

Շուշին Ղարաբաղի հոգևոր կենտրոնի վերածվելու գործում մեծ ներդրում ունեցավ Բաղդասար Հասան-Ջալալյանցը: Հատկանշական է, որ նրա կյանքի և գործունեության բոլոր ուսումնասիրողները հատուկ պատկառանքով են խոսում հոգևորական այս գործչի մասին՝ նրան ներկայացնելով որպես ազգանվեր, մեծ ժողովրդականություն վայելող առաջնորդի: «Արդէն այն հանգամանքը, որ մի անդամալոյծ եկեղեցական ծէսերը կատարում էր յատուկ բազկաթոռի մեջ նստած և որին ձեռքերի վրա էին այս ու այն կողմ տանում, ցոյց էր տալիս, թե որքան կարևոր նշանակութիւն ունէր մետրապոլիտը ժողովրդի և հոգևոր իշխանության աչքում: ...Նա մի ստեղծագործող ոյժ էլ էր, որ ուղղութիւն էր տալիս, որին նայում էին պատկառանքով... Անդամալոյծ առաջնորդը հարկաւոր դէպքերում այցելութիւններ էր անում իր ժողովրդի անդամներին, երբ հարկաւոր էր ազդու միջամտութիւն գործել զանազան առիթներով»[14]: Եվ ընդհանրապես, բազմաթիվ

[12] Նույն տեղում, էջ 116:
[13] *Լեո*, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր դպրոցի, էջ 97:
[14] Նույն տեղում, էջ 118:

փաստեր կան, որոնք վկայում են, որ Բաղդասար մետրապոլիտը մշտապես կանգնած է եղել ժողովրդի կողքին ու պաշտպանել է նրա շահերը:

Տնտեսական ծանր վիճակում էր ինչպես ժողովուրդը, այնպես էլ նրա հոգևոր հաստատությունը: Եվ այս ամենի հիմնական պատճառներից մեկը տիրող անօրինականությունն ու առանձին անհատների կողմից ցուցաբերվող կամայականությունն էր, որի դեմ անմիջականորեն պայքար ծավալեց թեմական առաջնորդը: Թեմի մեջ ներառնված եկեղեցիների մեծ մասը տարբեր պատճառներով զրկվել էր վանքապատկան կալվածքներից, իսկ դրանք հետ վերադարձնելը բավական լուրջ հիմնախնդիր էր, որն էլ դարձավ Բաղդասար մետրապոլիտի հիմնական մտահոգություններից մեկը[15]: Վանքապատկան կալվածքների վերադարձման, ինչպես նաև երբեմնի մեծաշուք վանքերի վերանորոգման հիմնահարցը, որից կախված էր վանքերի հետագա գոյությունը, նրա ներկայացմամբ բազմաթիվ անգամներ քննարկման է դրվել նաև Մայր Աթոռում: «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության» մատենաշարի՝ Արցախի հոգևոր թեմին նվիրված գրքում զետեղված են Բաղդասար մետրապոլիտի բազում գրությունները թեմում ընդգրկված բազմաթիվ եկեղեցիների վերանորոգման կապակցությամբ: «Շինարարական եռանդը Բաղդասար մետրապոլտի գործունեության պատուաւոր կողմն է կազմում: Մենք տեսանք, որ նա երիտասարդութիւնից աշխատում էր Խաչէնի աւերուած վանքերի և մանաւանդ Գանձասարի վերաշինութեան վրայ: Այդ հոգատարութիւնը նրա մէջ անշէջ մնաց և առաջնորդական պաշտօն ստանալուց յետոյ, չը նայած որ անդամալուծութիւնը, ըստ երևոյթին, չը պիտի թոյլ տար նրան աջողութեամբ գլուխ հանել խոշոր շինարարական ձեռնարկութիւնները»[16]:

[15] Այդ մասին տե՛ս *Մաղալյան Ա.*, Խաչէն գաւառի տիրակալ Հասան-Ջալալեանների տոհմը ԺԵ–ԺԹ դարերում, «Բազմավէպ», 2006, թիւ 1–4, էջ 283–284:

[16] *Լեո*, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր դպրոցի, էջ 127:

Բաղդասար մետրապոլիտի արժանահիշատակ ձեռնարկումներից է նաև նրա ծավալած կրթալուսավորական գործունեությունը, որի առաջին քայլերից մեկն էլ տպագրական գործն էր: Բազելցի քարոզիչներից գնելով Շուշիում նրանց հիմնած տպարանը, հոգևոր առաջնորդը մեծ ջանքեր է գործադրում տեղում հրատարակչական գործը պատշաճ մակարդակին հասցնելու ուղղությամբ: Անշուշտ, տպագրվող հիմնական նյութը եկեղեցական բովանդակություն ուներ: Բայց և, Լեոյի խոսքերով ասած, «Մենք չը պիտի մոռանանք ոչ մի դէպքում, որ տպարանը իւրաքանչիւր տեղում յայտնագործում է եղած գրական ոյժերը և նպաստաւոր մթնոլորտ է պատրաստում՝ նոր ոյժեր առաջ բերելու համար: Միևնույն դերը ճշտութեամբ կատարում էր տպարանը և Շուշում»[17]: Տպագրված գրքերի շարքում հիշատակման է արժանի Եսայի Հասան-Ջալալյանի «Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից դիպելոց յաշխարհին Աղուանից» երկը՝ տպագրված 1839 թ.: Տպագրական գործը իրականացվում էր ծանր պայմաններում՝ ռուս չինովնիկների խիստ հսկողության տակ: Մետրապոլիտը մեծ պատասխանատվություն էր կրում հրատարակած գրքերի բովանդակության համար, ուստի և ստիպված էր գավառապետի հարցումներին պատասխանել, որ տպարանում հրատարակվում են միայն հոգևոր բնույթի գործեր, այն էլ էջմիածնի սինոդի թույլատրությամբ:

1838 թ. Շուշիում բացվել է Ղարաբաղի թեմական դպրոցը, որի հիմնադրման մասին մանրամասն տեղեկություններ չեն պահպանվել, «գիտենք միայն, որ դա աղքատության մէջ ծնուած մի փոքրիկ հիմնարկութիւն էր»[18]: Սակայն հոգևոր առաջնորդի գործադրած բացառիկ ջանքերի շնորհիվ հետագայում հոգևոր այս դպրոցը կարողացավ ոչ միայն գոյատևել, այլև մինչև իր գոյության ավարտը՝ 1920 թ., դարձավ հայ

[17] Նույն տեղում, էջ 124:

[18] Նույն տեղում, էջ 183:

կրթամշակութային կյանքի կարևորագույն օջախներից մեկը: Այն իր գործունեությամբ ավելի բարձրացրեց Շուշիի համբավը՝ հաղորդելով նրան հոգևոր կենտրոնից զատ, նաև գիտական ու կրթալուսավորական կենտրոնի մեծագույն դերակատարություն:

1854 թ. հունիսի 27-ին իր մահկանացուն կնքեց Արցախի թեմի առաջնորդ 80-ամյա Բաղդասար Հասան-Ջալալյանը: Լեոյի վկայությամբ նրա մահը մեծ սուգ էր ոչ միայն արցախահայության, այլև նույնիսկ ռուսների ու թուրքերի համար[19]: Համաձայն իր կտակի՝ հոգևոր առաջնորդը հուղարկավորվել է Գանձասարում:

[19] Նույն տեղում, էջ 177: